

Антоний Тодоров

НАЦИОНАЛПОПУЛИЗМЪТ СРЕЩУ ДЕМОКРАЦИЯТА

Феноменът на новия популизъм създаде основания за много и различни изследвания и анализи. Предметът им, въпреки огромното разнообразие на подходите, може да се сведе до следното: дефиниране на популизма и на неговите основни разновидности, очертаване на новото в проявите на популизма в днешния свят, анализ на специфичните опасности от новия популизъм за съвременното развитие.

В политологическите изследвания популизмът е отдавна обект на изследване – той е исторически феномен, чието проявление наблюдаваме до ден днешен. Исторически популизмът е понятие, което се свързва със специфични, но и световно разпространени феномени: Популистката партия в САЩ от края на XIX и началото на XX век, Народничеството в Русия от същия период, но също и фолкиш идеологията на германския романтизъм от XIX век. През XX век популизмът има също многобройни проявления: аргаризмът в Европа между двете световни войни, някои изтъкват популистката фразеология на фашистите в Италия и на нацистите в Германия, също така Перонизмът в Аржентина след Втората световна война, но най-вече съвременните прояви на популизъм, към които мнозина причисляват левичарската политиката на Хуго Чавес във Венецуела, десния и крайно десния популизъм в Европа (Хайдер в Австрия, Льо Пен във Франция или Сидеров в България). Теоретичният въпрос е: доколко зад тези толкова разнородни по своята генеалогия и исторически обстоятелства явления можем да открием обща рамка, обща структура, която позволява да дефинираме понятието популизъм?

В едно от първите от времето на посткомунистическия преход изследвания на български език по тази тема “Популизъм и легитимност” Евелина Иванова (Иванова 1994) изтъква: “Теоретичният опит за едно възможно идеалнотипично конструиране на популизма би открил няколко водещи принципа. Едуард Шилс, изследовател на северноамериканските народняшки движения, подчертава върховенството на волята на народа “над всеки друг принцип, над принципите на традиционните институции и над волята на която и да е обществена страна” и желанието за “пряка” връзка между народа и управляващия елит, без посредничеството на

институциите. Уърсли добавя и формите на „народно участие“, включително псевдоучастие.¹ Популизмът често предполага (пропагандира и изисква) екстремни форми на демокрация и предоставя удобни средства за легитимация на политически позиции, действия и техники чрез „народа“. В него се представя идеалната цел на осъществяването на директен контакт с народните маси чрез различни форми на пряка демокрация. Той се самоопределя като опит за гарантиране на справедливост в преходни моменти, когато се поставят под въпрос привични отношения и хората имат чувството, че събитията им се изплъзват.”

Тази пространна дефиниция съдържа няколко елемента, които се нуждаят от коментар. Преди всичко популизмът се дефинира като стратегия, която изтъква нуждата от пряк контакт между елита и народа, без посредничеството на институциите. Тук несъмнено става дума за оспорването от популистките стратегии на една от най-съществените черти на модерната демокрация, или поне както я определя Токвил. Той говори за онези “междинни тела” (аристокрацията в Европа, политическите асоциации в Америка), които служат за посредник между гражданина и правителството и в крайна сметка съдържат правителствената власт в приемливи граници, като не ѝ позволяват да стане тиранична. Следователно в това определение популизмът е стратегия на заличаване на междинните инстанции и заедно с това отваря пролуката не просто за пряк контакт на елита с народа, но за елиминиране на ограниченията пред всевластието на правителството.

На второ място дефиницията изтъква пряката демокрация като елемент на популистките стратегии. В действителност не малко популистки лидери в историята са прибегвали до плебисцита най-вече за да преодолеят съпротивата на парламента. В много случаи такива стратегии са успявали, но често са завършвали с някаква форма на диктатура на тълпата, която решава пряко, без никакви задръжки, всеки въпрос, включително се произнася по съдебни обвинения. От друга страна, пряката демокрация не бива да се свързва единствено с популизма – в някои политики, като например в Швейцария, референдумите са могъщо средство за ограничаване на всевластието на политическите партии и инструмент за натиск върху техните лидери, особено в моменти, когато те загърбват народните очаквания. Ето защо по този въпрос не може да има осъдително отношение към пряката демокрация изобщо, а по-скоро отхвърляне на използването ѝ за авторитарни цели. И най-сетне, в това определение на популизма изтъква връзката му с народното стремление към справедливост или усещането за изгубената справедливост. Това е най-проблематичната страна на дефиницията, защото рискът да бъде представен за неприемлива популистка стратегия всяка политическа програма, която формулира искания за справедливост, е голям. Дали всяка политическа платформа, която критикува социалната несправедливост и поставя под въпрос социалното неравенство, е непременно заедно с това и популистка?

Емил Асемиров подчертава в текст, посветен на популизма (Асемиров 2007): “Най-общо казано всеки, който се опитва да разруши консенсуса, установен между елитите, и да заговори от позициите на “народните низини”, бива заклеймяван като популист... Обикновено се приема, че партиите, които са носители на колективистични идеологии, са абонирани да бъдат носителите на популистки послания и реторика. Политическата практика в много страни обаче показва, че такива могат да бъдат и често са дори партиите, проповядващи идеологии на индивидуалното представителство. Една от сериозните причини за това е, че популизмът работи с антиелитаристки нагласи и реторика, основана върху разбирането за органичната национална общност – народ и държава трябва да бъдат нещо изначално общо. Въпреки че популизмът възниква като антиелитаристки – лъв жест на критика на статуквото, той се използва и от десни партии. Рецептата за успеха на популиста се крие в това, че той се обръща към хората с готови, широко разпространени идеи, а не предлага нещо радикално ново.” Авторът квалифицира популизма чрез антиелитарната му реторика, която оспорва консенсуса сред елитите, и поради това се привива като генетически лъв. Но от друга страна, това е стратегия, която охотно използват и десните партии, когато прибегват до бърза народна подкрепа.

1. Популизмът като клеймо

Популизмът днес е клеймо, което се използва, за да се дисквалифицира политическия противник. Употребата на понятието в политическото говорене днес има негативна конотация. Популизмът е нещо, което трябва да се отбягва, защото е срамен, противоречи на добрия тон, носи подозрението за неприемлива манипулация или обикновена лъжа. Изглежда прав Юлиан Попов, когато отбелязва, че “упреците в популизъм се превърнаха в новия популизъм” (Попов 2007). От друга страна, обвиненията в популизъм са само част от политическата реторика, защото всеки политически актьор прибегва до популистки послания, особено в предизборна обстановка. Борислав Георгиев с основание отбелязва: “Популизмът като че ли е единственото реално съществуващо нещо в нашата политическа действителност. Всеки политик, всяка политическа организация обвинява опонента си в популизъм, но според мене всички те действат повече или по-малко популистки, особено в предизборния период.” (Георгиев 2007)

Функционалната стойност на обвиненията в популизъм не се заключава единствено в дисквалификацията на политическия опонент. Популисткото клеймо има за цел също така да утвърди собствената политическа самоличност за сметка на опонента – в смисъл: “ние не правим като него”. Това се отнася за случаите, когато обвинението в популизъм е обвинение за даване на неизпълними обещания. Мартин Димитров, член на ръководството на СДС, заявява в интервю за в. “Стандарт” (8.02.2007): “Коалицията (управляващото мнозинство на БСП, ДПС и НДСВ – б.м.) се

задави от евтин популизъм, Искаме вот на недоверие, защото хората са недоволни. Това, което прави БСП, е чист популизъм, защото идват избори напролет. Социалистите и кабинетът като цяло дойдоха на власт с много обещания към възрастните хора. Те обаче не се случиха и избирателите са недоволни.” Податливи към популистки послания в този случай са най-вече бедните, онези, които нямат особени очаквания от политиката и са склонни да последват всеки, който умее по-убедително да обещава.

Популистките послания се третираат и като късогледни, неперспективни, податливи на преходната конюнктура, обратното на едно стратегическо виждане от обща полза. В лекция пред Атлантическия клуб от април 2003 г. тогавашният външен министър С. Паси заявява: “Очевидно не съм първият, който е констатирал, при това на собствен гръб, че справедливото не винаги е популярно, а популярното не винаги е справедливо. Две хиляди години преди мен подобна болка е изпитал Спасителят, когато казва: „Понеже Аз говоря истината, не Ми вярвате” (Иоан, 8:45). Ако направим отклонение към етимологията на думата „популярен”, ще разберем, че огромните човешки маси са склонни да се увличат по популистки послания. Те обаче рядко водят до вярното решение – онова решение, което да е в обща полза, макар и в по-далечна перспектива. Тук мога само да повтора думите на един велик математик, Рене Декарт, който казва, че е малко вероятно истината да се разкрие едновременно пред мнозина. По-естествено е тя да стане достояние на единици”. (Паси 2003)

Тезата, че популистките послания са израз на неразбирането на дълбоката същност на нещата, както и че само избрани (елитът) са в състояние да прозрат истинския общ интерес, съпътства представите за популизма. Но същевременно по този начин влиза в същата логика, каквато е логиката на всички популистки послания – непреодолимата пропаст между елитите и народа. Елитите смятат, че владеят истината, докато народът е подозиран от тях, че нищо не разбира и е податлив на лесни емоции. Тази логика е от един и същи порядък, защото от едната страна е вкорененото недоверие към избраните (професионалистите в политиката), от друга – високомерието спрямо “обикновените хора” (непрофесионалистите в политиката).

Друго измерение на обвинението в популизъм е тезата, че популизмът е убежище на онези, които са загубили в прехода (социален статус, обществен престиж, материално благополучие, стари илюзии и т.н.). Владимир Шопов пише в текст за популизма в своя блог: “В българското публично говорене през последните седмици решително се съживява тезата, че единственият останал електорален ресурс в страната е този на популизма. Всички останали групи предпочитания или вече са се разпаднали (тази на „десните” избиратели), или започват да се разпадат (тази на нео- и пост-комунистическия вот). Единственото трайно формиране е аморфната маса на „загубилите” от прехода, фрустрираните, ядосаните. Именно оттам ще продължи да идва хаотичната енергия на популистките

очаквания, които единствено са в състояние да възкачат на политическия трон. Единствената задача остава на този популизъм да бъде намерена ризница.”

Разбирането за популизма се извежда в дихотомията популярно-непопулярно, приемливо за широката общественост и неприемливо. Последното се отнася предимно към икономическата политика, където темата за непопулярните, но необходими за икономическото оздравяване мерки е особено често развивана от мнозина икономисти. Употребяваната в случая метафора е тази на “терапията” (шокова терапия, ценови шок), където понасянето на кратковременна болка или страдание се оправдава със стратегически дългосрочен положителен резултат (както е при повечето лечения). Тук избраната политика се представя като успешно лечение след направената правилна диагноза на проблема. Работата е там, че диагнозата се поставя от професионалистите (политици, икономисти), а лечението трябва да бъде понесено от обществото (обществеността, която не разбира често техния смисъл). Във вече цитирания текст на Евелина Иванова от 1994 г. тя изтъква: “С етикета „популизъм” у нас често се обозначават феномени, които са породени от съвсем други политически основания и са от друго естество. Един от ярките примери за неразбиране на основни политически феномени бе определението като популизъм на възстановяването на трипартистката комисия през пролетта на 1993 г., макар това да бе изискване за ефективност и легитимация на правителството на проф. Беров. Без тази комисия кабинетът не би могъл да прокара няколкото ценови шока, наложени от стопанските развития.”

Какво наричат популизъм в тази стратегия на дисквалификация на политическия опонент? На първо място – заблуда, неизпълними обещания. На второ място – убежище на загубилите от прехода, склонност към емоции, нерационално поведение. На трето място – отхвърляне на непопулярните, трудни за преглъщане мерки, отказ от ефикасно “лечение” и нежелание да се поема риска от това.

Всички тези квалификации всъщност използват една и съща стратегия на ясно открояване на две страни в обществото: тази на професионалистите, политиките, елита, който разбира нещата, и тази на народа, на масовата публика, на обикновения човек, който не разбира нещата. Тезата за популизма като даване на неизпълними обещания предполага, че има инстанция, която винаги е в състояние да определи кое е изпълнимо и кое не, и че това знание съвсем не е достъпно на всеки. Обикновено инстанцията се представлява от “експертите”, докато “народът” не си дава сметка за това. Често неизпълнимите обещания се квалифицират като “утопии” – неосъществими блянове, нещо примамливо, но неосъществимо по принцип. Тук обаче е законен въпросът, дали политиката изобщо е мислима без “идеали”, т.е. без приемането на необходимостта да се формулират големи социални проекти с далечен времеви хоризонт за осъществяване,

които да мобилизират масовата подкрепа за политическите институции и да осигуряват легитимност на политическата система? Всъщност утопиите често с лека ръка се отхвърлят като погрешни и заедно с това вредни, като призивите са най-често за “реализъм”. Затова, вероятно, заклеяването на левите проекти като популистки само защото успяват да мобилизират народната енергия и подкрепа, е честа практика и до голяма степен господстваща стратегия на разобличаване на популизма. Утопиите обаче от Ренесанса насетне винаги са били мощен източник на социално въображение и без тях, вероятно, политиката би се превърнала в обикновена управленска технология – “управление на нещата”, където политическото се разтваря в технологията. (Шатле, Дюамел, Пизие 1998: 173-179)

От друга страна, тезата за популизма като убежище на загубилите от посткомунистически преход доста стеснява съдържанието на понятието, защото популизъм има не само в посткомунистическите държави, както и не само в държавите в преход. Същевременно тази квалификация на популизма има като предпоставка едно убеждение, че при социални трансформации, смятани като несъмнено положителни, всички индивиди, в по-голяма или по-малка степен, рано или късно, ще спечелят. Такова разбиране за “обществото на равните възможности”, които във всеки случай ще доведат до равно удовлетворение, граничи с популизма, който, от друга страна, критикува същото това разбиране. Очевидно е, че не е възможно в никоя социална трансформация да спечелят всички, че не е възможно едно общество в крайна сметка да бъде безконфликтно.²

На трето място представянето като популизъм на непопулярни мерки, определяни като неизбежна терапия, изхожда от предпоставката, че особено в икономиката мениджърските решения са очевидни, подразбиращи се, че оспорването им е неразумно и резултат от невежество, както би било невежество отхвърлянето на едно необходимо лечение. Тук отново изпъква разграничаване на просветения елит и безпросветния народ, но от друг ъгъл – този на мениджмънта и на политиката. В света на политиката няма нито едно решение, което да задоволява непременно всички. Смисълът на политиката е да бъде инстанция, където се вземат решения, като предварително се знае, че непременно ще има недоволни. Политиката съвсем не може да се приравни в този смисъл на мениджмънта, защото се основава на съвсем друг тип рационалност и най-вече – ефикасност. Политически ефикасното се стреми да избягва големите конфликти и винаги да държи сметка за нуждата от омиротворяване на обществото. Поради това политически ефикасното съвсем не е непременно и икономически ефикасно. Но горното разбиране за популизма като за нерационално отхвърляне на икономически ефикасното се основава на разбиране за политическото, което го приравнява, или просто замества, от мениджмънта. По същество това е и модна теза, по-често споделяна от неолибералите в икономиката, когато налагат термина “управляемост” вместо традиционния термин политика.

2. Популизъм – симптом на криза на демокрацията

Днешният популизъм е по-скоро симптом за криза, отколкото другото име на кризата на съвременните представителни демокрации. Защото той се проявява в демократичните режими като често разнородни и противоречиви стратегии на оспорване на основите на модерната демокрация, а в недемократичните режими се представя като заместител на демокрацията. В първия случай популизъмът се вписва в един легитимен ред на политически плурализъм – една от възможните политически програми, едно от многобройните политически решения, чиято легитимност се основава на плурализма. След като разбираме модерната демокрация като политически режим, в който няма една-единствена истина, партия, философия или религия, то принципно са допустими всякакви стратегии, включително и такива, които оспорват демокрацията. В такава среда популизъмът се представя като политическа платформа, която изразява истинските народни тежнения, противопоставени на елита, който въпреки своята разнородност е единен в едно – в загърбването на действителните интереси на народа.

Вторият случай е по-специфичен, защото при него популизъмът се представя като проявление на демокрацията или претендира за това. Но тук е твърде голям рискът да смесваме безразборно и некритично политически стратегии, които отчитат общия интерес и очакванията на широката публика (народа), от една страна, с откровено популистки стратегии, чийто единствена цел е легитимация чрез народното действие. Не всички политически движения, особено в страни като Латинска Америка, Африка или Азия, които апелират към народната подкрепа и се противопоставят на крещящото социално неравенство, смятано от мнозинството за несправедливо, са популистки. Често обаче поради политиката и най-вече реториката на противопоставяне на “богатия Север”, на САЩ и техните икономически, информационни и политически монополи, такива стратегии охотно се квалифицират като популистки. Но независимо от това, дали става дума за легитимно обвинение в популизъм, или не, феноменът е израз на криза в представителната демокрация, която изглежда вече не е в състояние да улавя новите социални очаквания.

Всъщност популизъмът е феномен на модерната демокрация, а не на недемократичните режими, където той е само субститут на демокрацията. Популизъмът е израз на кризисни явления в представителната демокрация и затова проявлението му именно в старите демокрации от Западна Европа и САЩ е най-показателен. В академичната си лекция пред НБУ във връзка с удостояването му с титлата *Doctor honoris causa* френският политолог Паскал Перино прави следния анализ на основите на съвременния популизъм: “През 1930 г. Зигмунд Фройд е показал забележително как “безпокойствата в културата” са в основата на развихрянето на смъртоносни идеологии в Европа. Европейската култура, изградена като всяка култура върху отричането на импулсивността, е изглеждала като обхва-

ната от дълбоко тревожно безпокойство и не можеща повече да възпрепятства разцвета на подсъзнателния подтик към агресивност и дори към смъртта. Седемдесет години по-късно анализът на бащата на психоанализата е все още валиден. Към това психологическо обяснение трябва да се прибави и социологическо, което се корени в дълбокото безпокойство на нашето съвремие. То е едновременно икономическо, социокултурно и политическо... И накрая последният елемент от кризата на съвременното, който захранва динамиката на крайните десници: демократичното безпокойство. В блестящата си политическа история на религията Марсел Гоше е доказал как “разомагьосването на света”⁷⁴ засяга не само религиозната сфера, но изцяло всички представителни системи, отчитайки развитието на колективните представи и следователно на политическите идеологии. Това разрушаване на цялостните представи, претендиращи да познават и контролират ставащото, доведе до загуба на политическите ориентири и до дълбока криза на политическото представителство. Тя е повсеместна за Европа, но в някои страни по-дълбокото притеснение се дължи на факта, че политическото представителство не успява да оформи разновидностите, новото и комплексността на разделенията, които пресичат обществата. Това безпокойство изглежда достига връхната си точка в политическите системи, където политическият конфликт е загубил от смисъла си, където левица и десница създават понякога впечатление, че постигат съгласие по същество, където основните политически формации си разпределят в квази-институционен консенсус останките от властта. Тази система понякога отива доста далече и е институционализирана под формата на това, което Аренд Лийпхарт нарича “консоциативна демокрация”⁷⁵. В страните, където “демократията на консенсуса” се е превърнала в система – “Proporz” в Австрия, la “concordance” в Швейцария, “pilarization” (Verzuiling) и partitotocratie в Белгия и в Нидерландия, – крайните десници и/или популистите имат пространство, за да обират недоволствата и противопоставянето на статуквото. Когато гражданите си казват: “Обществото се променя, но системата на разпределение на властта и на елита остава несменяема”, популистите и подобните им “анти” остават единствените истински опоненти.” (Перино 2003)

Позволих си този дълъг цитат от П. Перино, защото според мене той ясно диагностицира проблема със съвременния популизъм – това е популизъм на отхвърлянето на демократичния консенсус, на търсенето на “алтернатива на всяка цена”, която да представлява натрупващите се фрустрации в демократичните общества. Това е най-често крайно десен популизъм, който избуява в ситуация на криза на старите леви проекти и поради това на старите крайно леви стратегии. Показателно е също така, че проявите на крайно десен популизъм са много по-яръстни и антидемократични в новите демокрации от Централна и Източна Европа, отколкото в Западна Европа. Перино уточнява: “Макар и често пъти да е по-лошо структурира-

на и организирана, отколкото в Западна Европа, крайната десница от Централна и Източна Европа е идеологически често “по-твърда” и по-открито антидемократична и тя е също израз на многостранната криза в процеса на демокрация: преход от авторитарни режими към демократични режими, преминаване на социалистическите икономики към капиталистически пазарни икономики и преход от индустриализация към постиндустриализация. Това отваря перспективи за развитието на крайна десница, но нейното политическо пространство е относително ограничено, поради факта, че национализмът се съдържа в идеологическите референции на голям брой от политическите дейци от тези страни и историческият фашизъм там е силно дискредитиран.”⁶ (Перино 2003).

За феномена на новия популизъм като израз на кризата на либералната (модерната, представителната) демокрация говори в свой текст за в. „Дневник” и Даниел Смилов: “На пръв поглед е странно, че точно сега, когато много от държавите в региона получиха своето свидетелство за зрелост с приемането си в НАТО и в ЕС, в тях се надигна популистка вълна, чийто основен белег е поставянето под въпрос на либералната демокрация и нейните основни ценности: толерантността към другия и малцинствата, защитата на правата на индивида, приоритета на пазарните принципи в стопанството. Бързото разпадане на либералния консенсус на прехода (консенсус, който у нас дойде така или иначе доста късно) безспорно е белег за някаква криза на либералната демокрация. Но както често става по тези ширини, това е най-вече криза на недоразбраното и недоученото.” (Смилов 2006). Разбира се, тук отново виждаме тезата за “неразбираещия народ”, но по-важното е, че популизъмът се третира като симптом на кризата на представителната либерална демокрация. При това криза, която се отнася както до старите демокрации, така и, парадоксално, до новите демокрации в Централна и Източна Европа.

В новоизлязла книга със заглавие “Политиката във Франция и Европа” П. Перино изтъква няколко основни проявления на кризата на демокрацията: нарастването на негласуващите на избори, спад на политическото участие, деградация на образа на политическата класа и на политическите организации, затваряне в частния живот. (Perrineau, Rouban 2007: 15-20) Тези явления са повсеместни, но в страните от Централна и Източна Европа са много по-силно подчертани, отколкото в Западна Европа. Разбира се, както изтъква самият Перино, за криза на представителната демокрация се говори твърде отдавна. Примерите с фашизиращата крайна десница между двете световни войни, която демонстрира презрение към сложните механизми и институции на представителната демокрация (Германия, Италия, Испания), както и с крайната левица от края на 1960-те години, уповаваща се на прякото действие, вместо на политическото представителство, често достигащо до тероризъм, са добре известни. Също така добре известни са нагласите на десните технократи след Втората световна

война и на обратната им страна – левите привърженици на самоуправлението, еднакво под властта на вярата, че обществото може да се управлява без посредничеството на представителните институции.

Но несъмнено освен симптоми, кризата на представителната демокрация има по-дълбоки причини. От една страна, изтъква Перино, са политическите причини. Сред тях по-важните са:

- егоистичният индивидуализъм, който кара гражданите да се отдръпват от класическите форми на колективно действие;

- отслабването на старото разделение между левите и десните, което дълго време е служело за политически ориентир и за основа на политическия дебат;

- отслабването на социалната полярност в съвременните западни общества, засилването на позициите на една “средна класа”, която става мнозинствена дори в категорията на наемния труд;

- разпадането на старите връзки между политическите партии и териториалните общности вследствие на глобализацията и урбанизацията.

“Това разместване на териториалните, социалните и идеологически субстрати на демократическото представителство предизвиква дълбоко демократично безпокойство.” (Perrineau, Rouban 2007: 25)

Икономическите и социалните причини също са съществени. Сред тях са ефектите на глобализацията, които стесняват неимоверно капацитета на националните правителства да се справят с проблемите на собствените си политически общества и които предизвикват масовото подозрение, че нещата в крайна сметка се решават “тайно” и някъде “навън”. Последното предизвиква ново дълбоко разделение между по-образованите и отворените към Европа и глобализацията и по-необразованите, обърнати преди всичко към националното, и често подозрителни към всичко “чуждо”.

И най-сетне от значение са културни причини, сред които кризата на големите месианистки идеологии, като свързаните с марксизма, разпадането на комунистическия блок и заедно с това – засилването на разочарованието от големите проекти и отдръпването на широки слоеве от политиката. Последното се трансформира понякога в явление, което Пипа Норис нарича “когнитивна мобилизация” – политизация, която не приема класическите форми на ангажираност с политически партии и движения.⁷ (виж Perrineau, Rouban 2007: 30-31).

Збигнев Бжежински в интервю за полския вестник “Газета Виборча” от май 2006 г. също прави връзката между демокрацията и популизма. Според него развитието на медиите и на политическата информираност, един несъмнено демократичен процес, създава предпоставките за успеха на популистките стратегии. “Днес за пръв път по света хората се събудиха политически и стават необичайно активни. Те могат да бъдат лесно мобилизирани, защото споделят често точно радикални постулати. Забележете, че последните безредици в Непал, Боливия, Киргизия, Африка и т.н. имат

много приличаща си основа – популизъм, радикализъм и чувство за дълбока социална несправедливост. И това е новото. Хората виждат как изглежда другата част на света и искат да живеят така, както живеят и другите в богатите страни. А го виждат благодарение на разширяващия се достъп до средствата за масова информация, особено телевизията и Интернет. И тази треска за новини води, за съжаление, към крайности и понякога се стига и до кръвопролития.” (Бжежински 2006) Тезата на Бжежински не е далече от тезата на Токвил за тиранията на мнозинството като феномен на модерната демокрация, като явление, което по неизбежност придружава всяка демократизация и донякъде е част от самата нея. Демократичната идея се основава на властта на народа, упражнявана от неговото мнозинство. Това неизбежно поражда ефекта на мнозинството и опасността от неговата тирания. (Tocqueville 1979 : 257-272)

Всъщност въпросът може би не в търсенето на по-дълбоките причини за новата вълна на популизъм в много части на днешния свят, а дали популизъмът не е присъща и в някакъв смисъл неизбежна черта на съвременната представителна демокрация. Парадоксално, но представителното управление като утвърдила се през последните двеста години форма на демокрация, се противопоставя на класическата демокрация в политическата мисъл от XVIII и XX век. Днес наричаме модерната демокрация представителна, но политическият режим на представителното управление има малко общо с античната демокрация, най-вече по отношение на водещите принципи на политическото равенство на гражданите. В изследването си, което бързо се превърна в референтен текст, Бернар Манен убедително изтъква тези различия: “Представителното управление не придава никаква институционална роля на събрания се народ. Именно по това то се различава най-очевидно от демокрацията в античните полиси”. (Manin 1995: 19). Манен се позовава основно на Медисън и Сиейес, за да покаже как през XVIII век са виждали разликата между представително управление и демокрацията.

Обичайно днес, когато говорим за разликите между античната и модерната демокрация, изтъкваме това, че първата е пряка, докато втората е представителна. Смята се също така, че днес пряката демокрация, виждана най-вече в процедурите на референдума и плебисцита, продължава да съществува, макар и по-ограничено. Но всъщност има една друга, може би по-съществена разлика между двата модела на демокрация. Манен посочва, че основната част от длъжностите в античната атинска демокрация са били разпределяни на основата на тегленето на жребий. Тази процедура, изтъква той, днес е смятана за странна и изобщо до нея не се прибъгва, за да бъдат определени длъжностните лица в съвременните демокрации. Тегленето на жребий при разпределянето на политическите длъжности в Атина е имало силен демократичен смисъл: тази процедура се е основавала на разбирането, че всеки гражданин, независимо кой, след като е

пълноправен гражданин, притежава политическа компетентност. Такова разбиране за гражданина днес не се споделя в нито една съвременна демокрация. Напротив, съвременната демокрация е представителна, което означава, че гражданите определят своите представители и ги овластяват, използвайки най-вече процедурата на изборите (лични, преки и с тайно гласуване). От друга страна, процедурата на изборите, както показва това самият Аристотел, е обичайната практика в античните олигархии, където един политически елит е търсел, често с използването на демагогия, подкрепата на народа (Manin 1996: 43).

Значи ли това, че съвременната демокрация, която е режим на представително управление с използването на изборите като основна процедура, повече се доближава до олигархиите, отколкото до класическите демокрации? Въпросът неизбежно води до една от главните тези на днешните популистки движения, според която има узурпация на народния суверенитет от страна на една неназована, но винаги съществуваща, олигархия. От друга страна, тезата, че днешните представителни демокрации са своеобразна симбиоза на демократични и олигархични елементи, се споделя и от някои теоретици. Робърт Дал в “Демокрацията и нейните критици” изтъква, че “представителността не е изобретена от демократите, а се развива като средновековна институция на монархичното или аристократичното управление” (Дал 2006: 45). Модерната демокрация не излиза непосредствено от античната, като нейна по-нова форма или разновидност, а се появява като резултат от дългия процес на установяване и демократизиране на представителното управление. Наред с основния модерен демократичен атрибут – изборите, които по неизбежност предполагат демагогия, а заедно с нея и популизъм.

3. Популизмът срещу демокрацията

Ако приемем, че популизмът (както и демагогията) съпътстват всеки режим на представителна демокрация, тогава не би трябвало да ни учудва, че популизмът днес набира сили. Но от друга страна, днешният популизъм оспорва основни принципи на модерната демокрация, като използва за това демократични процедури и практики (всеобщи избори, свобода на словото). Това е и днешният политически парадокс.

Той ще си остане необяснен парадокс, ако приемем, че популизмът, като реторика, позоваваща се на обикновения народ и действаща от негово име, е предимно лява стратегия. Че обичайно десните са много повече ориентирани към елита, и затова популизмът е рядкост в тяхната реторика. Ако популизмът се идентифицира само като разновидност на лявата реторика, то той всъщност няма да е опасен за демокрацията. Защото в този случай неговите претенции ще се ограничават единствено до по-честото допитване пряко до народа и до по-честото отчитане на мнението му. По същество такава разбиране за популизма ще го сведе до искане за

пряка демокрация, което не е ново.

Проблемът е, че днешните популистки движения са опасни за демокрацията не защото прибягват към темата за пряката демокрация (това не е тяхното основно искане), а защото прибягват към националистическа мобилизация, основаваща се на недоверието към чужденеца и дори на неговото отхвърляне. Днешният популизъм е предимно националпопулизъм. Неговите източници са много повече националистически, а поради това и радикално-консервативни, крайно десни, отколкото народнически или “сиромасомилски”. Съвременните популистки движения не просто оспорват едно политическо статукво, те са антисистемни в смисъл, че оспорват основанията на самата плуралистична демокрация, възползвайки се същевременно от нейните възможности.

Връзката между популизъм, национализъм и патриотизъм интересува много съвременни изследователи на проблема. В станалата популярна книга “Демокрация и популизъм” Джон Лукач твърди: “Феноменът популизъм, за разлика от старомодния патриотизъм, е неотделим от мита за народа. Популизмът е народностен, патриотизмът не е. Човек може да бъде патриот и космополит (несъмнено в културно отношение). Но популистът е по неизбежност определен вид националист. Патриотизмът е по-малко расистки от популизма. Един патриот не би изключил човек от друга националност от общността, в която живеят заедно, ако го познава от много години; един популист обаче винаги ще бъде подозрителен към човек, който не принадлежи към неговото племе. Патриотът не е непременно консерватор; той може да бъде дори либерал – макар и не абстрактен, а винаги либерал от определен вид. През XX век националистът трудно би могъл да бъде либерал” (Лукач 2005: 69)

Дж. Лукач застъпва и тезата, че популизмът е основен противник на либерализма, а не толкова социализмът с неговите прогресивни идеи за намесата на държавата в икономиката, образованието и социалното дело. Именно национализмът измъква почвата изпод краката на либерализма, като подкопава неговата привлекателност. Лукач дефинира по този начин опасността от популизъм като антилиберална, дясно-националистическа стратегия.

Всъщност популизмът не може да бъде дефиниран като ляв или като десен, или с други понятия – като социален или консервативен. Почвата на днешния популизъм е всъщност изчезването на важни досега политически разграничения, и особено на разграниченията между лявото и дясното. В интервю за в. “Сега” (7.03.2006) Калин Янакиев посочва, че “истинската ниша за популизма в България е разрушаването на двуполусния политически модел”. Според него днешният популизъм е преди всичко националпопулизъм, и последният “днес не е консервативен, макар да е реактивен. И често пъти обръкванията идват тъкмо от това, че сме склонни да асоциираме реактивизма с консерватизма. Нашият популизъм не е и

прогресистки. Прогресистки националпопулизъм, изглежда, може да съществува най-вече на американска или въобще на протестантска почва.” Мисля, че последното твърдение е особено пресилено, защото смесва либералния национализъм от XIX век с националпопулизма, включително в неговите американски разновидности.

Твърдението, че националпопулизмът намира почва в изчезването на политическите различия и разграничения, е особено интересно. Ако под последното не разбираме просто изчезването на острата политическа конфронтация от първите години на посткомунистически преход (явление, характерно изобщо за първите години на радикални революционни преобразувания), то наистина можем да констатираме, че популизмът се представя като стратегия, която се противопоставя на господстващия консенсус, включващ както левите, така и десните. Днес популизмът се самоопределя като отричане на статуквото, привиждано като съгласие между десните и левите. Квалифицирането на популизма като “ляв” или “десен” идва от страна на неговите критици.

В интервю за в. “24 часа” (26.10.2006) Иван Кръстев говори за новия популизъм едновременно като ляв и като десен, според него “това, което прави популистката десница популярна, е не отхвърлянето на времето отпреди 1989 г., а на времето от 1989 до 2005 г. Тяхното основно послание е, че нищо не се е променило, [...]че единствената партия, която никога не е губила избори през последното десетилетие, е мафията, родена от стария режим. От тази гледна точка няма защо да се питаме откъде ще дойде новата опозиция на сегашното статукво – отляво, отдолу и от провинцията.” (Кръстев 2006) Заключение е неочаквано, защото първоначално става дума за популистката десница, но след това опозицията срещу статуквото ще дойде отляво. Тази несигурност в идентификацията на популизма, поне в българския случай, се дължи на опитите да се прехвърли отговорността за явлението към левите или десните, в зависимост от предпочитанията.

Живка Георгиев дава друга интерпретация на популизма в България: “Това, което усилва атрактивността на политическия “пазар” на “Атака”, е спадналата привлекателност на другите партии. Сега “дясното” е в криза, БСП одеснява, а левият фланг е оголен... Оголи се огромна ниша и ако си амбициозен, ще си много глупав, ако не “сложиш” идеите си в нея. Сидеров предлага политически продукт, за който доста е черпил от националистическия европейски популизъм. Дошло е ноу-хау – европейско и руско. Пренесени са славянофилски, православни, антисемитски (в руски ксенофобски стил) идеи, които откриваме в идеологията на “Атака”. Нещо е взето от Лео Пен, от другите източноевропейски популисти. Така Волен Сидеров създава един конвертируем популистко-националистически и ксенофобски коктейл.” (Георгиев 2005) Тук няма никакво съмнение, че национал-популизмът се квалифицира като крайно дясна стратегия.

Правилната политическа идентификация на национал-популизма е

важна, защото позволява да се оценят както потенциалните политически терени, на които той стъпва, но също така и възможните скрити съюзи, които той може да постигне. Също така е важно да се идентифицират и средите, където той е непременно неприемлив. Затова погрешното съотнасяне на национал-популизма към левите стратегии само основавайки се на неговата ориентирана към народа реторика, може да създаде повече проблеми, отколкото да реши.

Крайно десният популизъм, какъвто е националпопулизъмът, е по същество реванш на олигархичните елементи на модерните представителни управления над демократичните елементи. Затова възможните решения, които, разбира се, не могат да се изчерпят с това, са развитието на повече форми на пряка демокрация и на гражданско участие за ограничаване на всесиелието на политическите елити.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Авторката се позовава на: Eduard Shils, *The Torment of Secrecy: the Background and Consequences of American Security Policies*, Heinemann, London, 1956, pp. 98-104, и на Peter Worsley. „The Concept of Populism”. – в: Ghita Ionescu and Ernest Gellner (editors). *Populism: Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1969, p. 220.
- ² Вж. Международния колоквиум, проведен в Нов български университет през 2004 г. на тема “Конфликти, доверие, демокрация”. (Кръстева, Тодоров 2005).
- ³ Перино се позовава на Freud S., *Le malaise dans la culture*, Paris, Coll. Quadrige, PUF, 1995 (първо издание на немски език: Wien, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1930).
- ⁴ Позоваването е по Gauchet M., *Le désenchantement du monde, Une histoire politique de la religion*, Paris, NRF, Gallimard, 1985.
- ⁵ Цитирано е по: Lijphart A., Julian Thomas Hottinger, „Les démocraties consociatives”, *Revue internationale de politique comparée*, vol.4, No 3, 1997, pp.529-697.
- ⁶ Перино посочва тук статията на Michael Minkenberg, „The Radical Right in Post-Socialist Central and Eastern Europe: Comparative Observations and Interpretations”, *East European Politics and Societies*, vol.16, No 2, spring 2002, p. 335-362.
- ⁷ Позоваването е на Norris P. *Critical Citizen, Global Support for Democratic Governance*. Oxford university press, 1999.

Литература:

- Асемиров (Тепавичаров) Е. (2007). *Популизъм*. Блогът на Емил Асемиров (<http://asemirov.hit.bg/index.htm>).
- Бжежински З. (2006) Интервю за в. “Газета Виборча”, взето от журналиста Марчин Босацки, 22 май 2006г. В: *Национална безопасност*, <http://titan.superhosting.bg/~nacbezb/bg/index.php?type=special&area=1&p=articles&id=1>).
- Георгиев Б. (2007) Новият казионен език. В: *Словото* (<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=52&WorkID=12955&Level=1>)
- Георгиев Ж. (2005) *Интервю за Български хелзинкски комитет*, Клуб “Обектив” (<http://>

- www.bghelsinki.org/index.php?module=pages&lg=bg&page=obektiv13603).
- Дал Р. (2006) *Демокрацията и нейните критици*. Критика и хуманизъм, София (първо издание – Yale university, 1989).
- Иванова Е. (1994) Популизъм и легитимност. *Политически изследвания*, 1994, бр.2.
- Кръстев И. (2006) Роди се нов политически полюс – на разобличителите. *Интервю за в. "24 часа"*, 26.10.2006.
- Кръстева А., А.Тодоров (съст.) *Конфликти, доверие, демокрация*. София, НБУ, 2005.
- Лукач, Дж. (2005). *Демокрация и популизъм*. Обсидиан, София.
- Паси С. (2003) Популизъм и справедливост. Лекция на министъра на външните работи д-р Соломон Паси пред Атлантическия клуб, 2 април 2003 (Mediapool: http://www.mediapool.bg/site/bulgaria/2003/04/02/17_020403bg.shtml)
- Перино П. (2003) Академична лекция в НБУ (<http://www.nbu.bg/index.php?l=824>).
- Попов Ю. (2007) Блогът на Юлиан Попов: (<http://planet.capital.bg/julian.php>).
- Смилов Д. (2006) ДневникBG; 11.11.2006 <http://evropa.dnevnik.bg/show/?storyid=293899>).
- Шатле Ф., Дюамел О., Пизие Е. (1998) *История на политическите идеи*, София, ЛИК.
- Шопов В. (2007) *Популизъм в ризница*, Блогът на Владимир Шопов (<http://vshopov.blog.bg/viewpost.php?id=23185>).
- Manin В. (1996) *Principes du gouvernement représentatif*. Flammarion, Paris (първо издание – Calman Levy 1995).
- Perrineau P., L. Rouban, (sous la dir. de) *La politique en France et en Europe*. Sciences Po, Les presses 2007.
- Tocqueville A. de. (1979) *Œuvres complètes*. Gallimard, Paris.